

SAGÍNBAY IBRAGIMOVTIŃ INTELLEKTUALLÍQ LIRIKASÍNDÁ EKZISTENCIAL SANA: SUFIZM MOTIVLERI HÁM MIFOPOETIKALÍQ QATLAM

Tleuniyazova G.B.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20307341>

Házirgi qaraqalpaq poeziyasında intellektual lirikaniń jedel dóretiwshileriniń biri retinde S.Ibragimovtı atap ótiwge boladı. Onıń poeziyalıq sisteması tek kórkem estetikalıq qubılıs emes, al, intellektual refleksiya hám subektiv sezimge qurılǵan ruwxıy-filosofiyalıq, mádeniy-mifologiyalıq hám ekzistencial oylawdıń quramalı sintezi dep aytıwǵa boladı.

Shayır lirikasında dástúriy diniy-mifologiyalıq obrazlar turaqlı jaǵdayda emes, al, dinamikalıq semiotikalıq sistema sıpatında xızmet etedi. Bul sistemada hár bir simvol yaki kórkem element tek ǵana bir mánis penen sheklenbey, kontekstke baylanıslı qayta jaratılıp, jańa mánilik qatlamlarǵa iye boladı. Sonlıqtan, izertlewimizde shayır poeziyasındaǵı sufistiklik motivler hám mifologiyalıq obrazlardıń óz ara baylanısın anıqlaw hám olardıń ekzistencial sananı qalıplestiriwdegi rolin ashıwdı maqset ettik.

Sufistikalıq motivler – bul poeziyalıq shıǵarmada ruwxıy izlenis hám iláhiy gnoseologiyǵa (biliwge) baǵdarlangan simvolikalıq qurılımlar sisteması. Izertlewlerde sufizm poeziyalıq shıǵarmalarda simvolikalıq-metaforalıq sistema sıpatında qaralıp, onda ruwxıy tájiriye obrazlar arqalı kóp qabatlı semantikalıq dúziliske aylanatúǵınlıǵı dálillengen [1; 4; 5; 6].

S.Ibragimov lirikasında sufistiklik motivler tek ǵana diniy mazmun menen sheklenbey, posstrukturalıq kózqarastan kóp mánili semiotikalıq belgiler sıpatında xızmet etedi. Kóbinese, tikkeley deklaraciyalıq, yaǵnıy, obrazǵa qaraǵanda xabarlamalıq mazmun kúshlirek, lirikalıq “men” ázzi yamasa biytárep, tárizde berilmeydi, kerisinshe, olar kórkem obraz, simvol hám awıspalı máni arqalı sáwlelenedi. Usı kózqarastan sufistiklik motivler shayır lirikasında bir neshe óz ara baylanıslı dárejede ámelge asqanlıǵın kóriwge boladı. Birinshiden, simvolikalıq dárejede olar anıq obrazlar arqalı beriledi, yaǵnıy, hárbir simvol belgili bir ruwxıy mánisti kórsetedi. Ekinshiden, filosofiyalıq dárejede ómir, ólim, barlıq hám ruwx kategoriyaları arqalı insan janınıń transcendent izlenisi kórinedi. Úshinshiden, talqılaw dárejesinde teksttiń mánisi turaqlı bolmay, oqıwshı qabıllawına baylanıslı túrli semantikalıq qatlamlarda ashıladı. Sol sebepli sufizm motivlerin talqılaw tek dástúriy diniy-filosofiyalıq kontekst penen sheklenip qalmawı kerek. Olardı

postsrukturalistlik hám germenewtikalıq metodologiyalar sheńberinde qaraw lirikalıq shıǵarmanıń ashıq strukturasını, yaǵnıy mániniń turaqsız hám kóp qabatlılıǵın tereńirek túsindiriwge múmkinshilik beredi. Shayır dóretiwshiliginde eń dáslep sufistik kózqarasqa tán “jol” koncepciyası ayırıqsha orın iyeleydi. Lirikalıq subekt ózin turaqlı shaxs sıpatında emes, bárhama hárekettegi ruwxıy izleniwshi retinde táriypleydi. Máselen:

Bul joldıń basında Juwha otıradı... [3, 11]

Bir joldan waqtında lashtı kóterip,

Basqasına túsiw kerek boladı [3, 16].

Tisime tislep bul haqıyqatlardı

bir súrdewdi quwıp bara beremen –

... Bul jolda bendeniń qádir-qımbatı –

Táńiri jáne payǵambarı boladı.

Hár máwrittiń ózlik haqıyqatı bar,

hár máwrit sen jangán otta janadı [2, 22]

Bul qatarlarda “jol” tek fizikalıq keńislik emes, al, ruwxıy jetilisiw procesin ańlatadı. Sufizm dástúrinde bul tariyqat túsiniǵi menen sáykes keledi, yaǵnıy insanniń nápsiden azat bolıp, haqıyqatqa umtılwı. Materiallıq dúnyaǵa baylanıw, oǵan qızıǵıw (Juwha) ruwhtıń pákleniw jolınıń baslanıwı. Ol kúshli sınaqlar, tájiriybeler, shım-shıtırıq miynetler menen shınıǵıp, taplanıp, haqqa, álem menen bir pútinlikke, muhabbatqa erisiwge iytermeleydi. Batis ekzistencializmde jol kóbinese mánissizlik ishindegi tańlaw retinde túsindirilse, sufistik poetikada mánige qaray baǵdarlangán ruwxıy háreket retinde qaraladı.

Uáqiy bılay dedi: ómir jolında

kesheseń, dediler, jeti dáryanı...

Qay shamaǵa keldi ayılǵan mánzil,

bilmeymen, sorawǵa payǵambarlar joq [3, 197].

“Jeti” sanı hár túrli mádeniy-diniy sistemalarda tákirarlanatuǵın universal simvollıq model sıpatında kórinse de, olardıń hár birinde mánilik júkleme birdey emes hám tariyxıy-mádeniy jaqtan óz aldına qalıplesken dúnyaqaraslarǵa súyenedi. Máselen, islam kosmologiyasında “jeti qabat aspan” túsiniǵi jaratılıstıń ierarxıyalıq dúzilisin, yaǵnıy, dúnyanıń Quday tárepinen tártipke salınǵan kóp qabatlı sistema ekenligin bildiredi. Sufistik pikirlew sistemasında “jeti” sanı kóbinese ruwxıy jetilisiw jolındaǵı shártli basqışlar, insanniń ishki tazarıw hám Jaratıwshıǵa jaqınlasıw procesi menen baylanıstırılıp túsindiriledi. Sonıń ushın olardı bir-birine tuwrıdan-tuwrı teńlestiriw yamasa birden-bir universal sistema sıpatında qaraw ilimiy anıqlıqqa sáykes kelmeydi. Kerisinshe, bul uqsaslıqlar adamzattıń simbolikalıq oylawındaǵı ulıwma arxetiplik qatlamlardıń kórinisi sıpatında

túsindiriwge boladı. Usı kózqarastan, joqarıdağı mısaldağı “jeti” motivi hár qıylı mistikalıq sistemalardıń sinkretikalıq qosındısı emes, al, islamlıq kózqaras hám túrkiy mifopoetikalıq oylaw dástúri sheńberinde qalıplesken poetikalıq struktura bolıp, bul jerde “jeti” sanı anıq diniy dogma emes, kerisinshe, turmıs jolınıń quramalılıǵın, ruwxıy sınaqlardı hám insan tábiyatınıń kóp qabatlılıǵın sáwlelendiriwshi kórkem simvolikalıq wazıypanı atqarǵan.

Shayır poeziyasında mifologiyalıq obrazlar da jańa semantikalıq dárejede qayta talqılanadı. Mif tek tariyxıy syujet emes, al, mádeniy yadtıń simvollıq strukturası sıpatında xızmet etedi. “Qay bir ápsana Quda ázelde/ aramızda bolǵan deliner” [3, 322] degen qatarlarda mif anıq waqıya emes, al, insaniyattıń dúnyatanıw tájiriybesiniń belgisi, ekinshi dárejeli semiotikalıq sistema sıpatında qayta dúziledi. Sol sıyaqlı Iskender patsha obrazı da turaqlı tariyxıy qaharman emes, filosofiyalıq simvolǵa aylanadı. “Qolı ashıq ketken Iskender patsha/ kimgе úlgi eken – kózińniń aldında/ dúnya qızıl-jasıl dónip turǵanda” [3, 169] degen qatarlarda ol hákimiyattıń emes, dúnyanıń ótkinshiliginiń belgisi sıpatında sáwlelenedi. Iskender klassikalıq shıǵıs poeziyasında (Nizamiy Genjawiy) ideal patsha obrazı bolsa, S.Ibragimovta ol illyuziya (saǵım) hám ótkinshilik simvolı sıpatında qayta jaratıladı. Sonday-aq, shayırdıń kópshilik qosıqlarında lirikalıq subekt kóbinese bólingen, tolıq emes sana sıpatında súwretlenedi. Mısalı:

Dúnya bir yarımdu, men bir yarımman...

Dunya kózlerime meniń sıymadı,

Kókiregim hám tarlıq eteri ayan [3, 310]. Bul ekzistencial jatırqaw fenomenin kórsetedi. İnsan ózin tolıq tanımaytuǵın, ishki qarama-qarsılıqlar menen jasaytuǵın bir adam sıpatında táriyiplenedi. Bul jerde Freyd psixoanalizi hám ekzistencialistlik filosofiyanıń elementleri birlesedi.

Bul tilsimli sandıq – kewil sarayım,

bir joyqın kúsh onda bántli boladı.

Bir duwa bar – onı oqısań bul maqluq

shabadı aydarha bolıp... Tolısqañ

qalalardı jutıp, saǵan bashartpas

shártlerdi qoyadı, endi ómiriń

qáter menen tolı... janıńdı saqlar

jáne bir duwa bar –

onı oqısań,

ol jániwar

bir kók kepter boladı.

Biyazar qolıńa kelip qonadı

Qarap adamlardıń kózi toymaydı,

Sayası ıǵbal hám dáwlet kalası...
Bul tilsimli sandıq – kewil sarayım,
onda tórt tuyaqta pıshaqtıń zarıp,
qaytıp batıp ketken móri Shubardıń,
al men túrki tilde túspegen gáwir...
Ol tilde wáliy túsler kórip Alpamıs,
Soppaslı Sıpıra babań sóyledi.
Túbi shiyki Kenjembaydı jazǵırıp,

boljap berdi Nuratdinniń dáwletin [3, 8-9]. Qosıqta lirikalıq subyekttiń ruwxıy tınıshsızlanıwı, ishki gúyzelisi, simvolizm, metaforalıq obrazlar (aydarha, kók kepter, gáwir), mádeniy mifologiyaǵa súyeniw (túrki tili, Soppaslı Sıpıra jıraw, Alpamıs), “Men”niń tereń refleksiya – bular modernizm poetikasına tolıq say keledi. Al, ayırım parodiyalıq astardıń barlıǵı (mısalı, “Kenjembay” – milliy arxetipti ironiya menen ataw), belgiler menen “oylaw” (sandıq, duwa, kepter, aydarha) menen bir-birine silteme jasap beriliwi, mániniń anıq emes jılıjımalı túrde beriliwi, teksttegi “mániniń qulawı”nıń (dekonstrukciya) az bolsa da barlıǵı – onda poststrukturalizmniń de belgileri bar ekenligin dálilleydi. Lirikalıq qaharman ózin álem menen ruwxıy tutasqan, mistikalıq tanımǵa ashıq subekt sıpatında kórsetedi. Bul obrazda lirikalıq qaharman ruwxıy ishley túlep atırǵan subekt. Onıń kewil sarayı tilsimli sandıq, yaǵnıy “sandıq” – eski ruwxıy bilim, eski estelik yaqı arxetiplik sana belgileri; “tilsimli” – mistikalıq kúsh, sana astı. Lirikalıq qaharman usı obrazdı óziniń jan dúnyasın saqlap turatuǵın kúsh sıpatında qabıllaydı. Al, aydarha menen kók kepter ishki qarama-qarsılıq: ashıw menen qátirjamlıq, ruwxıy tazarıw menen nápsi arasındaqı tańlaw halatı. Qosıqta bir neshshe semiotikalıq kúshke iye simvollar bar: tilsimli sandıq – jan, kewil, qálb, sana astı, ishki álem; aydarha – ashıw, kaos, buzǵınshı kúsh, nápsi; kók kepter – tınıshlıq, tazalıq; tórt tuyaqta pıshaqtıń zarıp – ótmish jaraqatı, millettiń jarası; wáliy túsler – suwpılıq qaras, kóregenlik; Soppaslı Sıpıra jıraw, Alpamıs – dástúriy kiyeli sóz yaqı milliy eposlıq sana, túrki tili – tariyxıy yad, eń dáslepki millet bolmısı; gáwir – dushpan hám sonıń menen birge, milliy tildi joq etiwshi, burmalawshı obraz. Bul talqılawdı ekzistencial sana kózqarasınan juwmaqlastıratuǵın bolsaq, mısaldaqı barlıq simvollar hám obrazlar sisteması lirikalıq subyekttiń ishki qayǵısın, tańlaw erkinligin hám ózin-ózi biliwge umtılwın sáwlelendiretuǵın ekzistencial model bolıp tabıladı. Yaǵnıy, bul jerde “tilsimli sandıq” – adamnıń tek ǵana ishki dúnyası emes, onıń bolmıslıq tereńligi, sana astı hám arxetiplik yadtıń jámlengen keńisligi sıpatında alıp qarawǵa boladı. Aydarha hám kók kepter obrazları bolsa insan tábiyatınıń eki tárepleme tábiyatın – nápsi hám ruwx, kaos hám úylesim, qayǵı hám tınıshlıq arasındaqı úzliksiz ishki qarama-qarsılıqtı kórsetedi. Bul

qarama-qarsılıq ekzistencial filosofiyada insannın “tañlaw aldındağı halatı”, yaǵnıy erkinlik hám juwapkershilik ortasındağı qarama-qarsılıq sıpatında tán alınadı. Lirikalıq qaharman ózin tayar, jetik shaxs sıpatında emes, bárqulla qalıplesiwdegi, ishki qarama-qarsılıqlar arqalı ózin izlewshi subyekt sıpatında kórsetedi. Onıń ruwxıy “jañalanıwı” ekzistencial túrde adamnıń ózligin qayta qurıwǵa umtılıwı bolıp tabıladı. Bul processte mifologiyalıq hám sufistik simvollar tek kórkem element emes, al, insan sanasınıń tereń qatlamların ashıwshı quralǵa aylanadı. Sonday-aq, teksttegi mániniń turaqsızlıǵı, belgilerdiń kóp qabatlılıǵı hám “oyınshılıǵı” ekzistencial haqıyqatlıqtıń da turaqsız, anıqlanbaǵan tábiyatın názerde tutadı. Yaǵnıy, insan ómiriniń mánisi aldınnan berilgen absolyut emes, ol hár bir jeke sananıń tájiriybesi arqalı qayta islenetuǵın qubılıs.

Ulıwmalastırıp alǵanda, shayır lirikasındağı ishki forma hám dóretiwshiniń kórkem niyeti dárejesinen qaraǵanda onıń áhmiyetli ózgesheligi – obrazlardıń kóp mánililigi. Jol, ot, qus, dala, yaki diniy-mifologiyalıq (Qızır, Muwsa, payǵambar, Hawa ene, Sulayman, Iskender, Iskendediń shaqı, Orfey), folklorlıq (Kenjembay, Alpamis, Soppaslı Sıpıra jıraw, Nuratdin, Bayshubar, sırlı sandıq, duwa) sıyaqlı obrazlar bir ǵana mánis penen sheklenbey, hár qıylı kontekstlerde jańa semantikalıq dárejelerge iye bolıp qollanǵan. Shayırdıń ózi de qosıqlarındağı quramalı kóp qabatlı mánilerdi ańlaw ushın: “Házirgi dáwirdeń sawatlı adamı biliwi kerek bolǵan tiykarǵı mádeniy informaciyalıq bagaj bar, bular – diniy sistemalardağı wásiyatlar, mádeniy qaharmanlar, dúnya mádeniyatınıń dańqlı dóretpeleri... usı informaciyalıq bagaj búgingi poeziyanıń háreket maydanı, kálemkesh usı informaciyadan paydalanıp oqıwshısına qozǵaw salıwǵa umtıladı” [3, 337], dep jazadı. Demek, S.Ibragimov lirikası sufistik ruwxıy izleniw, mifologiyalıq qayta qurıw hám ekzistencial sananıń óz ara birigiwinen payda bolǵan quramalı poeziyalıq sistema retinde atap ótiwge boladı. Onıń dóretiwshiligi tek ǵana milliy ádebiyat sheńberinde emes, al jáhán filosofiyalıq-poetikalıq kontekstinde de áhmiyetli orın iyeleydi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Abdulloh Ubaydullaev. (2025). “Nasoyimu-l muhabbat” As A Sufi Work. American Journal of Philological Sciences,5(04), 5–11. <https://doi.org/10.37547/ajps/Volume05Issue04-02>
2. Ибрагимов С. Бесинши мәўсим. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1986.
3. Ибрагимов С. Таңламалы қосықлар. – Нөкис: Билим, 2016.
4. Усмонов И. Тасаввуф. – Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2012.
5. Эрназарова Г. Ҳозирги ўзбек шеъриятида тасаввуф аънаналари. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Самарқанд, 2022.

6. Shoaliyeva N.K. Understanding Mysticism in Alisher Navoi's "Foniy" Divan. (2025). European International Journal of Philological Sciences, 5(03), 7-20. <https://inlibrary.uz/index.php/eijps/article/view/81841>